

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS
ИЗВЕСТИЯ

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Xüsusi buraxılış

№ 1

BAKİ – «ELM» -- 2013

ARXIV

ZAMAN ƏSGƏRLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYAT TARİXÇİLİYİNİN BABASI

Açar sözlər: Firidun bəy Kəçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixçisi, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", coğrafi prinsip, ədəbiyyatın dövrləri, təzkirə

Key words: Firidun bəy Kocharli, Azerbaijani literature, literature historian, "The historical materials of Azerbaijani literature", geographical principle, periods of history and memoirs

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, Азербайджанская литература, историк литературы, "Материалы истории азербайджанской литературы", географический принцип, периоды литературы, тезкире

Azərbaycan ədəbiyyatının elmi tarixini yazmaq üçün ilk təşəbbüsü XIX əsrin 70-ci illərində Şeyxül-islam Əhməd Hüseynzadə edib, "Tarixi-ədəbiyyatı-türki" adlı kiçik bir əsər-plan hazırlasa da, bu iş təşəbbüsü olaraq qalmış, bir qədər sonra həmin təşəbbüsü reallaşdırmaq üçün çiyini ağır yükün altına verən genc Firidun bəy Kəçərli olmuşdur. İrəvan gimnaziyasında çalışarkən (1885-1895) o, Azərbaycan ədəbiyyatına dair müxtəlif nümunələri, əlyazma nüsxələrini, mətbu əsərləri, şifahi məlumatları toplayaraq tədqiq etməyə başlamış, təxminən 20-25 illik gərgin zəhmətdən sonra tədqiqatçıların "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlandırdıqları məşhur əsərinin 1908-ci ildə tamamlamışdır. Bu əsərə qədər F.Kəçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin konkret dövrünü işıqlandıran iri həcmli silsilə məqalələri 1895-ci ildə "Novoye obozre-

niye" qəzetində, "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı ilk kitabçası isə əvvəlcə "Kavkazskiy vestnik" məcmuəsində (1901), sonra Tiflisdə çapdan çıxmışdır (1903). Bu hadisəni Qafqaz və Rusiya müsəlman ziyalıları böyük maraq və sevinclə qarşılamışdır. Varsava, Omsk, Orenburq, Tiflis, Bakı və b. şəhərlərdən müəllifin ünvanına razılıq dolu məktublar gəlir, oxucular öz məmnunluqlarını bildirirdilər. Onlar Kəçərliyə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair daha böyük əsər yazmağa, şair və yazıçılar haqqında daha əhatəli məlumat verməyə çağırırdılar. Sultan Məcid Qənzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Eynəli bəy Sultanov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq kimi Azərbaycan ziyalıları isə məktublarında və müxtəlif qəzetlərdə çap etdikləri rəylərində "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabçasının türkçə nəşr olunmasını arzulayırdılar. O zaman Odessada təhsil alan Nərimanov F.Kəçərliyə göndərdiyi bir məktubunda yazırdı: "Sizin bu kitabçanız ("Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" – Z.Ə.) bütün türk tələbələrini xoşuna gəldi. Tələbələr bilirlər ki, sizin daha çox materiallarınız var, bunları siz türkçə çap etdirmək xəyalındasınız. Ona görə şad oldular və bunun türkçəsini çapda görmək arzusunda dirlər" (1, 19). Lakin bu arzunun həyata keçməsinə Firidun bəy də, Nərimanov Nərimanov da gərmədilər. Maddi çətinlik "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabçasının türkçəsinin də, "Materialları"nın da çapını gecikdirdi. Həmin əsərlər sovet dövründə işıq üzü gördü və müəllifini Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin "banisi-karı" kimi məşhurlaşdırdı.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" ədəbiyyat tarixini yaratmaq sahəsində çox mühüm, olduqca əhəmiyyətli bir iş idi. Bu əsərlə F.Kəçərli özünəqədərki "təzkirəçiliyin qərçivəsini" dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verməmişdir (2, 257). Ancaq "Materialları" hələ ədəbiyyat tarixi deyildi, onun məzmununda və strukturunda Şorç təzkirəçilik ənənələrinin, xüsusilə Lütfoli bəy Azorin "Atəşkədə" kitabının təsiri və əlamətləri aydın görünürdü. Hətta F.Kəçərli "Materialları" hazırlayarkən "Atəşkədə" kitabının daxil qurulubunu örnək olaraq götürmüş, haqqında bəhs etdiyi sairleri regional üzrə düzmüşdü. Kitabın "Bir neçə söz" hissəsində ədəb özü yazırdı: "Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfoli bəy ibn Xaqan "Azər" təxəllüsün "Atəşkədə" nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad (bölgə, vilayət – Z.Ə.) və diyarın şüəra və üdəbasi haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik" (1, 69). Lakin məlumatın dolğunluğu, təhlillərinin emiliyi, ədəbi nümunələri tənqidi qiymətləndirmə baxımından F.Kəçərlinin əsəri tamamilə fərqlənirdi. Həmin fərqi ədəb özü belə izah edirdi: "Mərhum Hacı Lütfoli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azər "Atəşkədə" sində hər bir sairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birine münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkündür olduğu qədər məşhur şüəra və üdəbamızın həm

tərcümeyi-hallarına və həm əsəri-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvürümüzü yazıb tövsi və ya tənqide layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəlamını və öz əsrü zamanəsinin təqzasına nə növ əsərlər vücudə gətirdiyini və onların camaatımıza hüsn-i təsirini, xeyir və ya zərərini bəqədri-qüvvə acıb göstərmişik" (1, 69).

Alimin qeyd etdiyi məziyyətlər kitabda yer alan portret-öçerklərin hamısına yox, bir qisminə şamil edilə bilər. Doğrudan da M.P. Vaqif, M.V. Vidadi, S.Ə. Nəbatı, Abdulla bəy Asi, İsmayıl bəy Nakam, Məhəmməd Bağır Xalxalı, xüsusilə M.F. Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani haqqında öçerklər geniş və əhatəlidir. Bu öçerklərdə haqqında böhs olunan sənətkarların dövrü, həyatı, ictimai mənşəyi, təhsili, yaşayış tərzi, məşğuliyyəti, müasirləri ilə münasibətləri haqqında ətraflı məlumat verilir, yaradıcılıqlarının əsas istiqaməti müəyyənləşdirilir, məşhur əsərləri "bəqədri-qüvvə" təhlil olunur, yaxud bu əsərlər haqqında məlumat verilir, çoxlu nümunələr göstərilir. Xaqani, Nizami, Aciz, Salik, Bakıxanovdan bəhs edən hissələr də doğrudur. Həmin hissələr bir tərəfdən fakt zənginliyi və doquliyi, digər tərəfdən məlumatların elmi-liyi, qiymətlərin obyektivliyi, sənətkarların yaradıcılığını, onların ədəbi tərəqqidə rolunu Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafı kontekstində, bəzən, hətta ümumşərq və ümumdünya bədii fikri kontekstində qiymətləndirməsi baxımından diqqəti çəkir. F. Köçərli Nizami Gəncəvidən söhbət açarkən yazır: "Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub. Onun kimi fəsih, rəvəntəb və şirinzəban sair dünya üzünə az gəlirdi. Həç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur olan "Xəmsə"si ki, ona "Pənc gənc" dəxi deyilir, bimisil və binözir əsərlərdir ki, haqiqətdə xəzinə malıdır" (1, 129). M.P. Vaqif haqqında yazır: "Azərbaycan türklərinin məşhur və müqəddir şairi Molla Fənaq hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır... Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və aqlı lisanə və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nozirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənəti, gözəl və açıq kolam söyləməkdə aciz qalıblar... Vaqif ziyadə zövqü sofa əhli olduğu üçün gözəl məhdində xeyli mərəğub (rəğəb) oyadan, bəyənənən - Z.Ə.) və nazik şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət edən hissiyattır ki, oxuyanılar dəxi sirayət edib, onları şövqü həvəso qotirir" (1, 159).

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabındakı öçerklərin çoxunda görünən bu cür əhatəli təhlil və qiymətləndirmələrin əksinə olaraq, bəzi şairlər haqqında verilən məlumat orta əsrlərin təkirələri səviyyəsindədir. Fətəli xan Müştəri, Əbülful xan Tuti, Ağahüseyn Arif, Səbit Şoqaqi, Ağabəy, Kərim ağa Fətəh, İbrahim Nicati, Ələkbər Qafıl, Ağabəba Zühuri haqqında deyilənlər məhdud; Rafei, Fodai, Molla Qasım Şirvani, Zülali, Şökr Şirvani, Nəbi Əfəndi Şirvani barədə məlumat bə-

sitdir. Tədqiqatçı onların doğum və ölüm ili, məkanı haqqında çox qısa informasiya, əsərlərindən bir nümunə verməklə kifayətlənir. Nəsimi, Asef Şirvani, Arif Şirvaninin həresi haqqında bir, Mirzə Hüseyn Salar barədə üç cümlə vardır. Nəsimi və Arif Şirvaninin hər birinin əsərlərindən 5 beyt, Mirzə Hüseyn Saların bir, Arif Şirvaninin iki qəzəli verilməmişdir ki, bu faktlar F. Köçərliyin Şərq təzkiyəçilik önəmlərindən və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının təzkiyə xüsusiyyətlərindən hələ tam azad olmadıqları göstərir. Elə bu əlamətlərə görə bəzi alimlər F. Köçərliyin əsərinə tənqidi yanaşmışlar; kitab çapa hazırlanarkən onu tədqiq edən heyətin rəyində deyilirdi: "1. Əsər ümumiyyət cəhətlərlə elmi bir mahiyyətə haiz deyildir; 2. Tərtibi müəyyən bir sisteme təbə tutulmuşdur; 3. Əsərlərin təhlil və tənqid edildiyə qiyməti-ədəbiyyo və bədiyyələri göstərilməyib, nəşrə təhvil edilməklə iktifa (kifayət - Z.Ə.) olunmuşdur; 4. Tərcümeyi-hallar qismən naqis, qismən müfləq və yanlış, bir qismi də həç yoxdur; 5. Əsər - müəllifinin dili cəhətlərlə yeknəsəq deyildir; 6. Din, dil və sənət haqqındakı qənaət və mütləliərlər əski, çürük, əsassız və ölüdür" (3, IV). Hənəfi Zeynəli bu kitabın "elmi bir tədqiqat əsəri olmadığını" söyləmiş (4, 295), Əli Nazim isə 1931-ci ildə çap olunan bir məqaləsində yazmışdır ki, "bu əsər ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" - Z.Ə.) ancaq materialın zənginliyi və müxtəlifliyi nöqəyi-nəzərindən qiymətli olan təsviri xronoloji məcmuədən uzaq getmədi" (5, 169).

Əlbəttə, 1930-cu illərin nəzəri-metodoloji səviyyəsindən, yaxud müasir ədəbiyyat tarixçiliyinin elmi prinsipləri baxımından yanaşılarda "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabında müəyyən çatışmazlıqlar görək mümkündür. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi, mərhələ təsnifi, ayrı-ayrı ədəbi-tarixi dövrlərin və mərhələlərin özün xüsusiyyətlərini izahı, bu mərhələlərdə yaşayış fəaliyyət göstərmiş sənətkarların hamısını tərcümeyi-hallarına, yaradıcılıq yolunun, ədəbiyyat tarixindəki mövqelərinin eyni dərəcədə doğulmuş, əhatəli işıqlandırılması baxımından "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabı bəzi kəsirlərdən xali deyildir. Hələ 50 il bundan əvvəl K. Talibzadə yazırdı: "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsərinin ədəbiyyat tarixi kimi zəif və nöqsanlı cəhətləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, kitabda şəhər və xanlıqların yazıçıları haqqında ayrı-ayrı məlumat vermək prinsipi, coğrafi təsnifat aparmaq müəllifi Azərbaycan ədəbiyyatını bütöv bir şəkildə göstərməyə, onun xronoloji bir ardıcılığa izləməyə imkan verməmişdir. Bu isə əsərin elmi ümumləşdirmə qüvvəsinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur" (6, 511).

Kitabda ədəbiyyat tarixi dövrləşdirilmir, ədəbi cərəyanların, poetik üslubların yaranması, tarixi inkişafı izlənmirdi. Alim Azərbaycan ədəbiyyatı yaradıcılarını müəyyən regionlar üzrə təqdim etmək prinsipi əsas götürsə də, bəzən bu prinsipin tələblərindən kənara çıxdı. Məsələn, Raci, Xalxalı, Dilusuz - Dərbənd şairləri, Ağa Məsih və Nişat Şirva-

nilər – Qarabağ şairləri, Abdulla Cənab oğlu və Baba bəy Şakir – Quba şairləri sırasında verilmişdi.

Amma F.Köçərli 130-a qədər şair və yazıçı haqqında (onlardan 111-nin adı qerkin, yaxud məlumatın sərlövhisinə çirxinilmişdi) söhbət açmaqla Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını, onun tarixi qədimliyini və bədii-estetik qüdrətini dananlara tutarlı cavab verir, səhv düşüncələri alt-üst edir. Ədib təkbiz olunmuş faktlarla sübuta yetirirdi ki, dünyanın ən qədim, mədəni xalqlarından olan Azərbaycan türklərinin özü kimi, onların yaratdığı söz sənəti də yaş minillərlə ölçülən qocadan-qoca, son dərcə humanist-bəşəri məzmunlu, bədii forma baxımından heyrətamiz dərəcədə rəngarəng bir sənətdir. F.Köçərli bu ədəbiyyatın bütün tarixi dövrlərindən deyil, əsasən, XII və XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaradan sənətkarlardan bəhs edir, onların törcümeyi-halı və əsərləri barədə əz və ya çox dərəcədə məlumat verir. Azərbaycan ədəbiyyatının islamaqədərki və XIII-XVII əsrlər dövrü tədqiqatından kənarda qalmışdı. Məxəzərin azlığı üzündən İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, Haqiqi, Xətai və Əmanidən bir kəlmə də söz açılmırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini düzgün elmi-metodoloji prinsiplərin əsasında yazmışdı. Kitabın "Başlangıç" hissəsində o, söz sənətini – ədəbiyyatı "hər bir millətin şan və əzəmətinə, tərəqqi və saadətine bəis olan səbəblərdən birisi", millətin "maddi və səadət yollarını göstərən aineyi-həqiqətməması" (1, 70) kimi qiymətləndirir, şair və yazıçıları "milləti haq və səvaba irşad edən, şöhrət və hörmətə yetirən", "millətin cisminə şəfa, ruhuna şəfa, fikrinə cila, ağılna və təməmi-mənəvi və ruhani qüvvələrinə bəliq pər verib əza məqama qaldıran" (1, 70) maarif xadimləri hesab edir, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi qədimliyini və estetik zənginliyini onu yaradan xalqın bədii-fəlsəfi dühası, təbii istedadı, fitri qabiliyyəti, azadlıq ruhu ilə əlaqələndirir. F.Köçərliyə görə "na qədər bir qövəm və tayfa cəmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər onun ədəbiyyatı zəif və bimezmun olacaqdır. Hətta çox tayfalar vardır ki... ədəbiyyatı nə olduğunu bilməzlər... Bunlar dünya üzündə çox müddət yaşamayıb puç və zay olurlar. Tərəqqi və səadət fikrində olan və əbədi zindanlığa arzusuna düşən qövəm və millət gerekdir ən əvvəl əz ana dilinin vəsət və qüvvət tapmağına səy və himmət göstərsin və ədəbiyyatı-milliyəsini asarı-nəfisi və təsnifatı-məmduhu ilə zənginləşdirsin" (1, 70-71).

F.Köçərli ədəbiyyatın lisani-sifahi və qələmi-yazılı qollarını fərqləndirir və doğru deyir ki, yaranma tarixinə görə, Azərbaycan xalqının lisani ədəbiyyatı onun qələmi ədəbiyyatından qat-qat qocadır; bu ədəbiyyatın ilk nümunələri min illər bundan əvvəl – daş dövründə müasir Azərbaycanın ulu babalarının həyat təcrübələri əsasında yaradılmış, zaman-zaman ağızdan-ağıza, nəsildən-nəsilə, boydan-boya, eldən-ələ keçdikcə cəlalənib biçimlənmiş, mədəni sərvətə çevrilmişdir. "Qələmi ədəbiyyat isə başqa tərəz ilə hüsula gəlir. Bunda hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və münşisi və hər bir təsnifin öz müsənnifi və hər bir

şair və qəzəlin müəyyən şairi vardır. Əlbəttə, bu qisim əsərlərdə milliyyət nişanəsi və milliyyət rayihəsi çəndən müşahidə olunmaz. Vəli bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuş olsa, onun adət və xasiyyətləri üzrə nəsvü nüma tapsa, milliyyət qamı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyyət qoxusu və milliyyət nişanəsi artıq görünəcəkdir" (1, 77). Ədib bu fikri də xüsusi nəzərə çatdırır ki: "Şairi-kamil və ədibi-fəzil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, üroyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə" (1, 77).

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının quruluşu sübut edir ki, onun müəllifi ədəbiyyat tarixinin yazılmasına elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan düzgün yanaşmış, əsərinin "Başlangıç" hissəsində şifahi ədəbiyyatın müxtəlif janrları: nağıl, tapmaca, məsəl, nəğmə və s. barədə söhbət açmaqla əslində ədəbiyyat tarixi yaratmağın elmi yolunu göstərmişdir. Ədəbiyyatı ilkin olaraq şifahi şəkildə yarandığından F.Köçərli də şair və yazıçılardan öncə şifahi ədəbiyyat haqqında söz açmağı vacib saymış, bu yolla milli ədəbiyyat tarixini onun şifahi ədəbiyyatdan başlamaq prinsipinin gözəl örnəyini göstərmişdir.

Tədqiq olunan şairlərin yaradıcılığının onların yaşadığı dövrə, ictimai şəraitə sıx təmasda öyrənilməsi və "hər bir şairin məsləkinə, üslubi-kəlamını" həmin şairin "öz əsrü zamanəsinin təqzasınca" (1, 69) qiymətləndirilməsi – F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının çox mühüm keyfiyyətidir. Belə tədqiq və qiymətləndirmə üsulu – sənətkarın milli ədəbiyyat tarixindəki fərdliyini, yaradıcılıq fərdliyotini, ədəbi prosedea yerini düzgün, obyektiv səciyələndirməyə imkan verdiyi kimi, yazıçı – ictimai mühit münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına da elmi stimul olur. Elə buna görə Məhəmməd Füzuli, M.F.Axundzadə, Bahar Şirvani, Seyid Əzim və b. sənətkarların yaradıcılığı, onların ədəbiyyat tarixində yeri barədə F.Köçərlinin fikir və mülahizələri bu gün də müasir səslənir. Alim Azərbaycan şairlərinin milli ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirərək bəzən onları başqa xalqların sənətkarları ilə müqayisə edir, sövqi-təbii olaraq tipoloji elmi tədbii nümunələri yaradır. Belə təhlil və qiymətləndirmə üsulu F.Köçərliyə Azərbaycan şairlərini təkcə ölkə, milli ədəbiyyat çevrəsində deyil, ümumən Yaxın Şərqi miqyasında qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin F.Köçərlinin bezi mülahizələrində o dövrün ədəbiyyatşünaslıq baxışlarından irəli gələn ümumi yanlışlıqlar da vardır: alim Azərbaycan süəra və üdobasının fars və ərəb dillərində yazmasının səbəblərini düzgün izah etsə də, onun bezi klassik şairləri farsca yazdığına görə fars şairi sayması, xüsusilə Nizami Gəncəvinin adını Firdovsi, Sədi, Hafizlə yanaşı fars şairləri sırasında çəkəmsi, dahi sənətkarın ata-anasının Gəncəy İrandan – Qum şəhərindən gəlməsi, Əbülülənin oslən iranlı olması barədə mülahizələri düz deyil. "Azərbaycan şüerasının əsərlərində görünən əli fikirlərin, gözəl hissələrin, uca monalarnı, nazik və lotif mətləblərin, hikmətəməz nəsihətlərin" hamısını

"tamamən fars ədəbiyyatının bəreketindən" (1, 82) sayması, Azərbaycan ədəbiyyatının "banisi və müəssisi" yerində M.P.Vaqif, yaxud Qövsi M.P.Vaqiflə birlikdə "Azərbaycan şairlərinin babası mənzilində" (1, 220) gəməsi də yanlışdır.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabı coğrafi bölgü üzrə yazılmış və şairlər kitabın "Gəncə", "Şirvan və Şamaxı", "Qarabağ – Şuşa şəhəri", "Quba", "İrəvan şairləri", "Dərbənd şairləri" bölmələrində qruplaşdırılmışdır. Məhəmməd Füzuli bu regionların heç birinə daxil edilmir. Məsələn görünən səbəbi odur ki, doğrudan da adı çəkilən yerlərin heç birinə Füzulinin dəxli yoxdur: ərazi baxımından o, tamam başqa bir ədəbi-mədəni və elmi mühitin yetirməsidir. F.Köçərliyə görə, Azərbaycan türkləri "Zaqafqaziyanın şərqi və cənubunda süknə edən Şeki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimalı-qərşində güzəran edən əyqəm və təyayifdən ibarətdir" (1, 77). Füzuli isə təkcə Azərbaycan, xaqm təkcə Osmanlı şairi deyil, ümumiyyətlə türk şairidir, bütün "türk şairlərinin babası hesab olunur" (1, 84) və "Azərbaycan şüərasına hamudan artıq təsiri olubdur" (1, 83). Alim Füzulinə ona görə bəhs edir ki, o, Azərbaycan şairlərinin "sərvəri və pısravi moqamındadır" (1, 84) və "ol fəşahət və boləğət kanının təsiri bu əsrdəki (XIX yüzildəki – Z.Ə.) şüəramızın əsar və əşarında dəxi müşahidə olunmaqdadır" (1, 84). Məncə, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabında F.Köçərlinin Məhəmməd Füzuli ilə bir sırada və eyni səviyyədə Yusif Nəbi və Əlişir Nəvəinin də yaradıcılığında söz açması təsadüfi deyil; alim Füzuli ilə bərabər Nəbi və Nəvəini də "Azərbaycan şüərasının pişvayları və ustaları məqamında" (1, 123) götürür və müli ədəbiyyatın inkişafına onların da təsirini qeyd edir. Müəllif ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığında söz açmazdan əvvəl onların doğulduğu, boy-aşa çatdığı kənd, şəhər, bu yerlərin tarixi keçmiş, müasir iqtisadi, siyasi-mədəni durumu, təbii sərvəti, relyefi, hətta abü havası, orada yaşayan əhəlinin güzəranı, dolanışığı haqqında danışıq ki, bütün bunlar bir tərəfdən sonrakı tarixi iqtisadi-siyasi, ədəbi-mədəni mühit, digər tərəfdən onun yaradıcılığının qaynaqlandığı mənbələri, nəhayət, ona təsir edən, gerçəkliyə münasibətini şərtləndirən amilləri yaxından görməyə imkan verir.

Kitab elmi-nəzəri təhlillərlə bərabər, bədii nümunələrlə də zəngindir. Onun şəhifələrində yer alan şeirlər yüksək sənət nümunələridir. Bu keyfiyyətinə görə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" müasir ədəbiyyat-müntəxəbat dərsliklərinə xatırladır; müəllif əvvəlcə şairin tərcümeyi-halında danışıq, yaradıcılığının əsas istiqamətlərini aydınlaşdırır, faktlara söykənməklə fikirlərini əsaslandırır, sonra isə, məsələn, "Kəlamı-Qovsi" (1, 220), "Qəzəli-Nişat" (1, 234), "Müəşşəri-Ağameshi Şirvani" (1, 228), yaxud "Qəzəli-türki", "Əyvan kəlamı-türki" (7, 233-234), "Əsərlərindən bir nəçəsi burada zikr olunur" (7, 220) deyib şeir nümunələri təqdim edir. Bu nümunələr F.Köçərlinin əsl sənət xirədi, yüksək poetik duyum, incə zövq sahibi olmasından xəbər verir.

Alim seçdiyi nümunələri elmi təhlil predmetinə çevirərkən onları həm ideya-məzmun, həm də bədii təbaxımdan dəyərləndirir. Çox vaxt poetik mətnin daxilinə nüfuz edərək, hər beytin, bəndin, hotta misranın bədii yükünü – ağır-yüngüllüyünü üzə çıxarıb əyaniləşdirir. O, seçdiyi nümunələri əvvəlcə mənasına, şairin söylədiyi fikrə, sonra bu fikrin ifadə formasına, deyim tərzinə görə qiymətləndirir və hər iki halda özünün ədəbi görüşlərini əxlaqi-ictimai baxışları ilə vəhdətdə ifadə edir. Bu keyfiyyət alimin Qövsi Təbrizi, Nişat Şirvani, Mustafa ağa Nasirin əsərlərindən bəhs edən fikir və mülahizələrində aydın görünür. F.Köçərli Nişat Şirvaninin "Qönçə tək eldən kişi sirtin nihan etmək gərək" misrası ilə başlanan qəzəlinin ilk beytlərini təhlil edərək həmin beytlərdəki fikri bəyənir. Sirtin gizli saxlamaq barədə Məhəmməd peyğəmbər səllallahü əleyhin "Hər kəs sirtin ayan etmək olmaz" sözlərinə istinadın məlum həqiqətin bədii ifadəyə doğru ifadə etdiyini bildirir yazır: "İnsan gərəkdir sirlərini və fikirlərini sevsin və canı-dil ilə onları ürəyində bəsləyib həddi-kamala yetirsin və sonra faş etməyi lazım isə faş eləsin və bundan məada hər nəşlə və hər biddərdə dördi-dili izhar etməyin nə faydası? Bir kəs ki, sənin dərd və qəminə şərik olmayacaqdır və sənin xiffət və küdrətini azaaltmıyacaqdır, ona daha dərdi söyləməkdən nə hasil? Kişi dərdini söyləmə də, gərəkdir dərd əhlinə söyləsin və bilmək istəsin ki, dusti-hoqiqi kimdi" (1, 235).

F.Köçərli qəzəlin

*Yaxşı gündə bilmək olmaz kim, dəyanat kəmədir.
Yaxşı yoldaşı yaman gün intahan etmək gərək –*

beytini də bəyənir: "Bizimdir dəst andlandırdığı şəxsi yaman gündə, yeni sənə bir yas və müsibət üz verən halda intahan cəsdən. Hərqaht dostun yaman gündə dəyanət göstərib öz dostluq və sədaqətində möhkəm və sabitlənmək olsa o, haqiqi dostdur" (1, 235-236).

Qəzəlin üçüncü beytindəki fikirlər F.Köçərli rəzalaşdır. Həmin beytdə Nişat "Xəlqədən qəti-əlaqə əyləyib ənaq kimi, Bir qənaət quşosında aşiyən etmək gərək" – deyə xəlqədən uzaq olub, quşənişin həyat sürməyi tövsiyə edir. F.Köçərli isə bu fikrin əksinə çıxır: "Nişatın bir tərəfdən quşənişin abidləri və riyakar zahidləri tən və məlamət edib, digər tərəfdən özü quşənişinlik arzu etməsi bir növ qarib gəlib və bir də islamda rəhbəniyyət (rahiblik – Z.Ə.) olmadıq üçün müsəlüm gərəkdir xəlq içində, həmcinsi arasında dolanıb, onlar ilə müəşirət eləsin, xəlqə kömək və nəf yetirsin, xəlqə, din və vətənə xənim-xidmətə görə göstərib hər ikisinin tərəqqi və təalisi yolunda sərf-hümmət etsin. Quşənişinlik böyük bir hünər deyil ki, onu arzu edib əməli qeyrilərə dəxi tövsiyə olunsun" (1, 236).

Mustafa ağa Nasirin "Könül, gəldi gül əyymə, güzər cylo güllüstəne" misrası ilə başlanan qəzəlini təhlil edərək F.Köçərli mətnə daha yaxın-

dan nüfuz edir. O, şeirin "zahirinə nəzəri-tənqid ilə" (7, 236) baxıb, onun bəzi misralarında kəlamın başadüşülməzliyini, fikrin "mövhum və mücməl" -- yəni abstrakt və basit ifadə olunduğunu bildirir. Qəzəli təhlil edərkən F.Köçərli ən xırda detallara da diqqət yetirir; sözlərin necə seçilməsinə, misrada yerinə, funksiyasına, bədii estetik təsir gücünə, vəznin tələblərinin gözlənilməsinə dair fikir söyləyir: "Dördüncü fərdin əvvəlinci misrasına istemal olunan "iş" kəlməsi mənaya xələf götürülməsinə də, kəlamı mühəssənətdən salır. Onun əvəzinə "fikir" və ya özgə bir söz işlənsə, daha da münasibədir. Haman fərdin ikinci misrası vəzn cəhətdə dürtüst gəlir... Beşinci fərdin əvvəlinci misrasında "ğədr" əvəzinə "zülm" sözü istemal olunsaydı, daha da şeir mövzun düşərdi" (7, 236).

Təhlillərin məzmunu bu cür olanda F.Köçərli ədəbiyyat tarixçisindən çox, tənqidçi kimi görünür. Onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabındakı öçerklərin bir qismində ədəbiyyat tarixçisinin fikirləri tənqidçi mülahizələri ilə qaynaq-bıqınşaraq alimin elmi tədqiqatçılıq üslubuna xüsusi özünəməxsusluq gətirir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nı Firidun bəy özü üçün "əziz və mübarək bir kitab" hesab edir, onun "ləyaqətli tərzdə və gözəl surətdə təb olunmasını" (1, 69) arzulayırdı. Alimin bu arzusunun xalqın qədrətilən övladları həyata keçirmiş, F.Köçərlinin vəfatından sonra kitab üç dəfə böyük tirajla nəşr olunaraq ictimaiyyətə çatdırılmış, haqqında MİR Cəlal, K.Talıbzadə, B.Nəbiyev, F.Hüseynov, İ.Bəktəşi, R.Qənberqızı, Elçin, Ş.Salmanov, T.Salamoğlu kimi tanınmış alimlər qiymətli elmi məqalə və kitablar yazaraq, onun xidmətlərini qədrşünaslıqla deyəröləndirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Köçərli F.* Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild, Bakı, "Elm", 1978.
2. *Talıbzadə K.* XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, "Elm", 1966.
3. *Köçərli F.* Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cildə, I cild, I hissə, Bakı, Azərneşr, 1925.
4. *Zeynəlli H.* Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1983.
5. *Elçin, Salmanov Ş.* İlk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. VII cild, Bakı, "Çinar-Çap", 2005.
6. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* 3 cildə, II cild, Bakı, "Elm", 1960.
7. *Köçərli F.* Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı, "Elm", 1981.

Zaman Asgerli

THE GRANDFATHER OF AZERBAIJAN LITERATURE HISTORIOGRAPHY

Summary

The first researcher, scholar of the History of Azerbaijan Literature is Firidun bey Kocherli (1863-1920). His two-volume book "The Historical Materials of Azerbaijan Literature" was published in 1925-26, in Baku and it made the author very popular as the establisher of Azerbaijan Literature Historiography.

In the article has been analyzed the context and scientific structure of the work and mentioned the role of this book in the formation of the Azerbaijan Literature Historiography as freestanding science.

Zaman Аскерли

ОСНОВАТЕЛЬ ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Фиридун бек Кочерли (1863-1920) - первый исследователь-ученый, написавший историю азербайджанской литературы. Его работа "Материалы истории азербайджанской литературы" в двух томах было издано в Баку в 1925-26 гг. Этой работой он прославился как основоположник историографии азербайджанской литературы.

В представленной статье подробно анализируется содержание и структура данного исследования, отмечается его роль в становлении историографии азербайджанской литературы и формировании истории литературы как отдельной научной дисциплины.